

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЕВОЇ ТОПОНІМІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ГОВІРОК ЧЕРКАЩИНИ)

Анотація. У статті порушується проблема взаємозв'язку методів ономастики й діалектології при дослідженні мікротопонімів.

Ключові слова: мікротопонімія, мікротопонім, говірка, метод.

Summary. Microtoponymy investigation suggests interconnections of onomastologists and dialectologists.

Key words: microtoponymy, microtoponymym, region dialect, method.

Органічним елементом кожної говірки є пропріативна лексика. В живому мовленні мають місце як власні географічні найменування, відомі широкому загалу, так і вузько локальні назви – мікротопоніми (далі – М-Т). Місцеві пропріативи пов'язуються з говірками й за походженням, й щодо типології, й функціонально. Саме діалект є живомовним джерелом цих ононімів. Корпоративність їх функціонування (обмеженість рамками говірки й вузькістю території), незначні можливості проникнення в літературну сферу сприяють збереженню регіональних нашарувань у мікротопонімії. Високий ступінь маркованості місцевими мовними рисами викликає цікавість до таких пропріативів діалектологів. Разом з тим, М-Т градаційний елемент топонімії з усіма притаманними їй категоріальними ознаками, а отже, об'єкт вивчення ономастів. Така дуалістична природа місцевих пропріативів зумовлює особливості їх збирання, лексикографічної фіксації й подальших наукових студій. Це, передусім, – необхідність тісного взаємозв'язку діалектологів та ономастологів, синтез методів і прийомів обох наук. Таке поєднання має об'єктивні засади, адже М-Т – частина лексики говірки.

На жаль, сьогодні вивчення місцевої топонімії цими галузями лінгвістики здійснюється, як правило, відокремлено одна від одної. Так, дослідники власних назв у більшості випадків, якщо й говорять про лексико-семантичну базу М-Т, то не фіксують фонетичні, акцентологічні (відсутність транскрибування), граматичні вияви приналежності онома до говірки. А це могло б сприяти насамперед етимологічним розвідкам. Натомість, діалектологи нерідко не надають належної уваги місцевому ономастичному, не передбачають його в питальниках, за якими збирається регіональна лексика. Користь від залучення пропріативів до поля обстеження дослідниками говірок незаперечна. М-Т “відзначаються найбільшою сталістю та архаїчністю”[2: 95]. Давність більшості з них репрезентує раритетні явища, що мали місце в говірці, є своєрідним показником її динаміки. Саме ономастика дозволяє дослідити живомовні процеси номінації та ін.

Отже, вважаємо, що тільки комплексний підхід до вивчення місцевих пропріативів здатен дати науці бажані результати.

Крім потреби в синтезі діалектології й ономастики стосовно вивчення місцевих власних назв,

злободенність дослідження зумовлена також тим, що мікротопонімія українського континууму зібрана далеко не в повному обсязі. До лексикографічних праць й до подальшого аналізу залучено М-Т лише деяких регіонів. Почалася ця справа на Буковині М. Кордубою на початку ХХ ст. Власні географічні найменування західного й південно-західного ареалів досліджувалися й пізніше. Географічні ономи Буковини – Ю.О. Карпенком [5], а мікротопонімію й гідронімію краю обстежили Л.Костик [6] та І. Чеховський [15]. Ойконімія Покуття стала об'єктом дослідження Д.Г.Бучка [3]. О.І. Михальчук аналізує місцеві власні назви Підгір'я [9], В.В. Котович – імена населених пунктів Опілля [7], К.Й. Галас – Закарпаття [4]. З урахуванням діалектної географічної термінології досліджено місцеву топонімію Чернігівщини й Сумщини С.О. Черепановою [14]. Найменування водних об'єктів межиріччя Дніпра й Бугу проаналізовано В.В. Лучиком [8]. Нещодавно побачив світ “Словник мікрогідронімів України”[11]. Л.В. Білоус досліджує ойконімію Вінниччини [1].

Незважаючи на здійснену величезну роботу щодо збирання й аналізу регіональних топонімів, повної фіксації М-Т навіть на обстежених територіях бракує. Що ж до власних географічних назв Черкащини, то лише невелика частина їх була предметом наукових студій (І.М. Железняк, О.П. Карпенко та ін.), тому цей регіон потребує фронтального збирання й дослідження мікротопонімії. Таке завдання актуалізується значимістю місцевих говірок для процесу формування літературної мови.

Актуальність вивчення М-Т посилюється також потребою лексикографічних опрацювань місцевої ономії. Тим паче, що деякі пропріативи впродовж історичного розвитку зазнають змін (як значеннєвих, так і формальних), перейменувань. Нерідко зникають об'єкти – носії індивідуальні назви. Прикро, але відходить старше покоління представників певної говірки й знавців місцевих ононімів. І знов-таки специфіка таких словників зумовлюється дотичністю до регіональної топонімії й ономастів, й діалектологів (про це йтиметься далі).

М-Т складають значну частину топонімичного фонду в говірках Черкащини. Назви місцевих мікрооб'єктів маркуються діалектними рисами на

всіх мовних рівнях (лексико-семантичному, фонетичному, акцентологічному, в словотворі, граматиці), але, звичайно, неоднаковою мірою. До того ж спостерігається різниця в ступені відбиття регіональних рис у мовленні людей різного віку.

Власні найменування об'єктів антропогенного походження, представлені в регіоні передусім мікроойконімами, назвами сільських кутків (далі – к.), ергонімами та ін. У живому мовленні має місце офіційний та неофіційний назвотвір поселень. Серед останніх – колишні найменування (офіц. с. *Мірошники* К.-Шевч. – застр. *Гноєнки*; офіц. с. *Червона Слобода* Черк. – заст. *Змагайлівка*), скорочені (найчастіше з метою економії мовлення): офіц. с. *Руська Поляна* Черк. – усном. *Руська*, змінені під дією народної етимології (офіц. с. *Ревбинці* Чорн. – усном. *Гребінці* – “село на горбах, мов на гребені півня”), трансформовані за аналогією до омонімічних імен (офіц. *Залізнична станція ім. Т.Г. Шевченка* в м. Сміла – усном. *Шева*). Спостерігається зміна наголосу місцевих ойконімів (офіц. с. *Білозір'я* Черк. – усном. *Білазір'я*). Найменування може мати іншу граматичну форму (офіц. с. *Сокирне* Черк. – усном. *Сокирна*). Напевне, під впливом легенд щодо походження ойконім-субстантив функціонує в живому мовленні як ад'єктив (офіц. м. *Сміла*, зі *Сміли* – усном. зі *Смілої*). Цікаво, що офіційні найменування поселень чи їх частин на –е побутують із флексією –о, що, мабуть, є відбиттям давніх форм коротких прикметників (офіц. с. *Жовнине* Чорн. – усном. *Жовнино*; офіц. с. *Водяне* Шпол. – усном. *Водяно*). Атрибутом усного мовлення є назви численних сільських кутків – ре презенти рис певної говірки: оглушення дзвінких приголосних у кінці слова чи складу (к. *Капкас* [кап'кас] – с. Дубіївка Черк.; с. Галаганівка Чигир.; к. *Слоботка* [слоботка] – с. Райгород Кам.); наближення наголошеного [а] до [о], що особливо відчутне на Лівобережжі (к. *Балка* [ба^олка] – с. Ревбинці Чорн., к. *Старе* [ста^оре] – с. Васютинці Чорн.); м'якість шиплячих (к. *Сукача* [сукач'а] – с. Хрущівка Зол.; к. *Лучани* [луч'ани] – с. Галаганівка Чигир.); наявність “середнього” [°л] на Золотоніщині, Чорнобаївщині, Драбівщині (*Лихолітська* [°лихо^л'іц'ка] дорога – с. Лихоліти Чорн.; к. *Великий* [ве^лликий] вигін – с. Бирлівка Драб; заміщення ненаголошених [е] та [и] (к. *Левада* [лівада] – с. Гришенці Кан.; к. *Селище* [се^лешче] – смт Чигирин); випадки (в основному в західних районах області) наближення [о] до [у]: став *Комунський* [ко^умун'с'кий] – с. Кобиляки Звен.; *Боберова* [бо^уберова] гребля ((бо там водилис'а бо^убри)) – с. Великі Канівці Чорн..

Пропріативи як секундарні лексеми базуються на апелюваннях. М-Т – назви натурогенного походження – найчастіше виникали на основі географічної номенклатури говірки (лексем на позначення ландшафту, характеру ґрунтів тощо), а також пов'язані з місцевою фауною та флорою. Це особливо яскраво простежується у випадках ономізації та плюралізації загальних назв. У такий спосіб

власні найменування представляють регіональні лексикони (яр *Мочар* – с. Лебедин Шпол.; став *Корито* – с. Бирлівка Драб.; яр *Глинище* – с. Квітки К.-Шевч.; гора *Байрак*, лука *Солонці* – с. Скородинчик Чорн. та ін.). М-Т – назви й природних і створених людьми об'єктів – демонструють діалектологу особливості говірки (нерідко саме ономі є репрезентом деяких регіоналізмів): пасовище *Випаси* (с. Тіньки Чигир.); дорога на насипу – *Гребля* (с. Ревбинці Чорн.); к. *Вирок* (вирок – “низина”) – смт Шпола; став *Шкільна копанка* (смт Шпола); к. *Копанки* (копанка – “заглибина в землі”); к. *Лізки* (лізки – “місточки через річку”) – с. Старий Коврай Чорн.; х. *Моргунів* (моргуни – “веретена”) – смт Вільшана Гор.; к. *Курятниця* (курятниця – “птахоферма”) – с. Ляшківка Чорн.; ліси *Маля стінка*, *Пхидина стінка* (с. Велика Бурімка Чорн.). Фіксація наголосу дозволяє прослідкувати акцентологічні особливості, в тому числі варіативність наголошування (ліс *Сосонки* - с. Райгород Кам.); лісосмуги *Вишеньки*, *Шовковички* – с. Кліщинці Чорн., с. Руська Поляна – Черк.; *Шовковички* (смт Чернобай); к. *Царина* (с. Білозір'я Черк.); к. *Царина* (с. Юрківка Звен., с. Юрчиха Кам.).

Отже, ці та інші регіональні риси, репрезентами яких є ономі, не повинні проходити повз увагу дослідників.

Комплексний підхід до аналізу мікротопонімії має знаходити відбиття й у спеціальних словниках. Формою представлення місцевого топонімного матеріалу передбачено словник М-Т Черкащини. Злободенність лексикографування усномовних ономів зумовлена, крім уже названих чинників, ще й відсутністю (за незначним винятком) спеціальних словників та необхідністю укладання капітальних тезаурусів, базою для яких повинні стати реєстри мікротопонімів. На думку В.Е. Сталтмане, причиною того, що М-Т не стали предметом широкого словникарства, є їх суто неофіційний юридичний статус та надзвичайно вузька сфера використання [12: 82]. Вважаємо, що на часі – створення своєрідного словника, побудованого на засадах синтезу онімного та діалектного матеріалу. Більшість наявних словників М-Т за характером представлення лексики є або етимологічними, або своєрідними індексами, де схарактеризовано мікрооб'єкт із зазначенням його локалізації. Основний принцип побудови майбутнього словника – інкорпорування в одній праці енциклопедичної та власне лінгвістичної інформації. Мовний бік, у свою чергу, має репрезентувати єдність діалектологічного та ономастичного аспектів дослідження лексики. Це знайде відбиття в мікроструктурі словника. Джерельною базою словника й картотеки мікротопонімії Черкащини є говірки регіону. Усномовний матеріал збирається за спеціально складеною програмою та за питальником діалектологічної практики. Збір мікротопонімії здійснюється з урахуванням “місцевого ономастичного, ширше – лінгвістичного, контексту” [10: 97]. При цьому реалізується регіональний

принцип, тобто пропріативи записуються в ком-плексі з усім діалектним матеріалом – як складова лексики певної говірки. Другий принцип нагромадження фактажу – ономастична системність, що передбачає збір власних назв усіх семантичних класів (антропонімів, гідронімів, ергонімів тощо), оскільки вони бувають мотиваційно взаємозв'язаними, напр., трансономізованими.

Оскільки мікротопонімія об'єднує найменування дуже багатьох різнорідних реалій (природних і створених), то за типом це буде політематичний словник. Елемент новизни майбутньої праці – представлення живомовного контексту, народної етимології онома. Це зумовлює її специфічність. Таким чином, матимуть місце й лінгвістичні й екстралінг-вальні пояснення, що надає словнику характеру проміжного між мовним та енциклопедичним. Топонімічні довідники звичайно є територіальними, майбутній являтиме собою регіональний словник, обмежений мікротопонімією Черкащини (з відповідними вимогами щодо оформлення живомовного матеріалу).

Словникова стаття репрезентуватиме зліва мікротопонім у графічному записі та шляхом фонетичного транскрибування з усіма звуковими особливостями говірки. Онім буде подано в Н.в., а також, за традицією інших словників, зазначатиметься флексія Р.в., наприклад:

Шкурова царина, - ої, -и – к., шлях – с. Юрківка Звен.

[*шкурова цари^ена*] [*бо там жи^у шкуру^ренко /а йіх с^іми прози^евали шкуру^ен^ки //*].

Важливим елементом лексикографічної інтерпретації є фіксація набутих власною назвою додаткових конотацій, відомих і зрозумілих лише місцевим жителям. Це також знаходитиме вияв у словнику – подібно до представлення полісемантичних лексем та з поміткою “конот” (конотативне), напр.: *Хутори*, – ів [*хутори*] – 1) м-р Черкас; 2) “місце, де розташовані тюрми” (конот.)

Резюмуємо, що регіональна топонімія варта пильної уваги й ономастів і діалектологів. Потребою часу є вдосконалення та урізноманітнення методики її дослідження.

Скорочення назв районів

Гор. – Городищенський, Драб. – Драбівський, Звен. – Звенигородський, Зол. – Золотоніський, Кан. – Канівський, К.-Шевч. – Корсунь-Шевченківський, Черк. – Черкаський, Чигир. – Чигиринський, Чорн. – Чорнобаївський, Шпол. – Шолянський.

Література

1. Білоус Л.В. Географічна номенклатура в ойконімії Вінничини // Студії з ономастики та етимології. – К.: Інститут української мови НАН України, 2007. – С.8–12.
2. Бицко Н. Мікрогідроніми (назви ярів) Тернопільщини: Лексико-семантичний і словотвірний аспект // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 354–355. – Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2007. – С. 95–99.
3. Бучко Д. Ойконімія Покуття: Автореф. дис... д-ра філол. наук. – Чернівці, 1992. – 305 с. + 91 с. дод.
4. Галас К.Й. Топонимика Закарпатской области (названия населенных пунктов): Автореф. дис... канд. філол. наук. – Ужгород, 1960. – 15 с.
5. Карпенко Ю.О. Топонімія Буковини. – К., 1973. – 238 с.
6. Костик Л.Б. Гідронімія Буковини (назви непротічних вод): Автореф. дис... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2003.
7. Котович В.В. Походження назв населених пунктів Опілля. – Дрогобич, 2002. – 156 с.
8. Лучик В.В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград, 1996. – 236 с.
9. Михальчук О.І. Мікротопонімія Підгір'я: Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 1998.
10. Поляруш Т.І. Словотвірний аналіз топонімів і місцевий ономастичний контекст /Тези доповідей і повідомлень VI Республіканської ономастичної конференції 4-6 грудня 1990 року. – Одеса, 1990. – С. 97–98.
11. Словник мікрогідронімів України: Волинь, Житомирщина, Запоріжжя, Київщина, Кіровоградщина, Полтавщина, Черкащина / Уклад. І.М. Желєзняк та ін.; Під ред. О.П. Карпенко. – К.: Обереги, 2004. – 448 с.
12. Сталтмане В.Э. Ономастическая лексикография. – М.: Наука, 1989. – 116 с.
13. Торчинський М.М. Ойконімія Південно-Західного Поділля: Афтореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 1996. – 24 с.
14. Черепанова Е.А. Микротопонимия Чернигово-Сумского Полесья. – Сумы, 1984. – 456 с.
15. Чеховський І. Мікротопонімія Чернівецької області в історичному аспекті (утворення на базі народної термінології): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 1996. – 24 с.